

Dr Julita Błasiak

Zjawisko agresji w szkole

Wprowadzenie

Problem agresji szkolnej jest tematem wielu artykułów i prac badawczych. W ostatnich czasach również środki masowego przekazu coraz częściej poświęcają uwagę temu zjawisku. Dzieje się tak zarówno w związku z licznymi przykładami zachowań agresywnych, które pojawiają się w polskich szkołach, jak i z ogólną eskalacją przemocy wśród młodzieży.

W dzisiejszych czasach zasady wzajemnej pomocy i uprzejmości zostały zastąpione prawem silniejszego oraz dominacją nad innymi. Znieczulenie oraz niechęć w stosunku do uczniów agresywnych wywodzi się głównie z niewiedzy o podłożu takiego zachowania.

Daniel Goleman¹ prezentuje pogląd, że dzieci nie rodzą się agresywne, tylko w procesie dorastania uczą się agresywnych zachowań od dorosłych.

Agresja – wybrane definicje

Termin „agresja” nie jest łatwy do zdefiniowania i w literaturze występują jego różnorodne wyjaśnienia. Agresja, w języku łacińskim *agressio*, oznacza napad, a agresor to rozbójnik. Współczesna literatura naukowa podaje wiele definicji agresji. Według Philipa Zimbardo agresją nazywamy *zachowanie fizyczne lub słowne z zamiarem wyrządzenia krzywdy lub zniszczenia*².

Inną definicję agresji podaje znany amerykański psycholog społeczny Elliot Aronson, który stwierdza, że *agresja jest to zachowanie ukierunkowane na spowodowanie psychicznej lub fizycznej szkody*³. Reasumując, agresja jest celowym działaniem mającym na celu wyrządzenie krzywdy. Jej obiektem mogą być zarówno inni ludzie, zwierzęta, rośliny,

przedmioty, instytucje, normy i idee, jak i sam podmiot agresji. W swojej formie agresja może mieć zarówno charakter fizyczny, jak i werbalny, i bez względu na to, czy przyniesie zamierzony efekt (wyrządzenie krzywdy), czy też nie, zawsze będzie agresją.

Elliot Aronson w swoim studium nad agresją zastosował podział na agresję wrogą i agresję instrumentalną. W agresji wrogiej sam akt jest poprzedzony uczuciem gniewu, a celem działania jest zadanie bólu lub zranienie. Natomiast agresja instrumentalna jest narzędziem do wywierania wpływu na innych. Akt agresji służy osiągnięciu innego celu poza zadaniem bólu czy zranieniem⁴.

W literaturze naukowej spotyka się również podział na agresję bezpośrednią i pośrednią. Agresję bezpośrednią utożsamia się z agresją fizyczną, natomiast pośrednią – z agresją werbalną. Agresja fizyczna ma na celu wyrządzenie krzywdy fizycznej lub bólu fizycznego ofierze, jest nią użycie siły fizycznej oraz przemocy przeciwko innym ludziom. Agresją werbalną są natomiast reakcje powodujące psychologiczne lub społeczne zagrożenie jednostki. Inne rodzaje agresji to:

- agresja słowna (wyrażanie negatywnych uczuć za pomocą mowy, np. krzyczenie, kłócenie się),
- negatywizm (zachowanie opozycyjne, przejawiające się głównie jako bunt przeciwko autorytetom, np. odmowa współpracy, bierny opór),
- podejrzliwość (wrogość wobec otoczenia, np. nieufność do ludzi),
- uraza (okazywanie zazdrości i nienawiści do otoczenia),
- wrogość (jest połączeniem podejrzliwości i urazy),
- drażliwość (gotowość do przejawiania negatywnych uczuć już po niewielkim podrażnieniu,

¹ Goleman D. *Inteligencja emocjonalna*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 2007, s. 12.

² Zimbardo P. *Psychologia i życie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999, s. 719.

³ Aronson E., Wilson T., Alert R. *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 497.

⁴ Op. cit., s. 497.

np. wybuchowość, rozdrażnienie, zły humor, obrażanie się)⁵.

Agresja jest przedmiotem dyskusji od niepamiętnych czasów. Nad jej naturą wiedli już spory wielcy filozofowie, uczeni oraz ludzie świata nauki. Jednak do tej pory nie udało się jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, czy agresja jest wrodzonym, instynktownym popędem, czy wyuczonym sposobem zachowania. Wybitny psychiatra XX wieku Zygmunt Freud uważał, że każdy z nas rodzi się wyposażony w dwie równie potężne siły instynktowne: instynkt życia, eros, i instynkt śmierci, tanatos⁶. Według Freuda instynkt śmierci może być skierowany do wewnątrz człowieka (gdzie będzie się przejawiał aktami autoagresji) lub na zewnątrz (skutkiem czego będzie wrogość w stosunku do innych ludzi lub rzeczy).

Czynniki warunkujące agresję

Szukając odpowiedzi na pytanie, co uwarunkowuje agresję, możemy wyodrębnić dwa podstawowe czynniki: czynnik biologiczny, związany z teorią biologicznego uwarunkowania agresji, oraz czynnik społeczny. Teoria biologicznego uwarunkowania agresji szuka jej źródeł we wrodzonych cechach organizmu, kładąc nacisk na zmienne o charakterze biologicznym, neurologicznym bądź fizjologicznym. Współczesna nauka udowodniła, że zmiany zachodzące wewnątrz naszego organizmu przyczyniają się do powstawania reakcji agresywnych. Również niektóre związki chemiczne, takie jak alkohol lub niektóre substancje psychoaktywne, powodują zmiany w organizmie i mają wpływ na powstawanie reakcji tego typu. Alkohol nie powoduje automatycznie wzrostu reakcji agresywnych, jednakże zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia takich zachowań, ponieważ człowiek pod wpływem alkoholu traci hamulce i samokontrolę. Również czynniki hormonalne mogą mieć wpływ na powstawanie agresji, zwłaszcza nadmiar testosteronu. U mężczyzn poziom stężenia tego hormonu jest znacznie wyższy niż u kobiet. Mężczyźni znacznie częściej reagują agresją i są skłonni do tego, aby stosować przemoc. Większość gwałtownych przestępstw z użyciem przemocy (*violent crimes*) popełniają mężczyźni (ponad 96%), a zjawisko to jest niezależne od kultury, grupy etnicznej czy rasy⁷. Eleonor Maccoby i Carol Jackklin prze-

prowadziły szereg badań laboratoryjnych i terenowych na dzieciach z różnych kultur i klas społecznych. Badania te wykazały, że bez względu na okoliczności chłopcy prezentują bardziej agresywne postawy niż dziewczęta. Badacze zwracają również uwagę na fakt, że dzieci podczas manifestowania zachowań agresywnych w zależności od płci stosują odmienne metody. Chłopcy częściej posługują się agresją fizyczną, natomiast dziewczęta odwołują się zazwyczaj do interakcji i społecznych form krzywdzenia werbalnego⁸. U dziewcząt częściej niż u chłopców występuje tzw. agresja pośrednia, np. złośliwe plotkowanie, izolowanie kogoś spośród rówieśników, różnego rodzaju manipulacje oraz tworzenie klik.

Literatura przedmiotu zwraca również uwagę na to, że przedmioty, które potocznie kojarzą się nam z agresją (np. broń), mogą zwiększać prawdopodobieństwo jej wystąpienia. Istnieje wysoka korelacja pomiędzy liczbą dokonanych w danym kraju zabójstw a dostępem do broni palnej. Wzorce zachowań agresywnych przekazywane są również poprzez środki masowego przekazu (prasa, telewizja, Internet) oraz gry komputerowe. Dzisiaj już wiemy, że przemoc przedstawiana w telewizji nie tylko nasila agresję u widza, ale również obniża jego wrażliwość na przejawy agresji w życiu codziennym. Według J. Wolińskiej *oglądanie przemocy w telewizji wprowadza przykłady agresji i stanowi podstawę uczenia się agresywnych skryptów (wzorców), przy tym zwiększa prawdopodobieństwo wystąpienia przypomniania skryptów już wyuczonych, a także daje możliwość gratyfikacji lub usprawiedliwienia konsekwencji agresywnego zachowania się*⁹.

Człowiek jako istota społeczna potrzebuje do życia i rozwoju określonych warunków. Jeśli te warunki nie są spełnione, wówczas normalny przebieg procesów ulega zaburzeniu. Największego niebezpieczeństwa pojawienia się agresywnego zachowania u dzieci i młodzieży upatruje się w przypadku niezaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa, przynależności oraz więzi emocjonalnej – w tym miłości. Równie ważne są, ze względu na występowanie zachowań agresywnych, potrzeby psychiczne, jak: potrzeba społecznej użyteczności, gratyfikacji, akceptacji i psychoorganizacji. Niezaspokojenie tych potrzeb często prowadzi do zachowań agresywnych u młodych ludzi.

⁵ Siudem A. *Agresja dziewcząt w okresie dorastania*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004, s. 68.

⁶ Aronson E., Wilson T., Alert R. *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, ibidem, s. 498.

⁷ Stępień P. *Genetyka agresji*, Wydawnictwo „Sic!”, Warszawa 2002, s. 39.

⁸ Danielewska J. *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*, WSiP, Warszawa 2002, s. 9.

⁹ Wolińska J.M. *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000, s. 31.

Dlatego źródeł agresji naukowcy doszukują się w środowisku rodzinnym człowieka. Powszechnie wiadomo, że ogromny wpływ na rozwój psychiczny każdego dziecka ma jego środowisko rodzinne, które jest jego pierwszym środowiskiem społecznym. To rodzice zaczynają kształtować u dziecka osobowość, tzn. dojrzałość, równowagę emocjonalną, jego stosunek do świata, innych ludzi oraz do samego siebie. W dużej mierze to właśnie od stosunku emocjonalnego rodziców do dziecka zależy, czy jego charakter będzie kształtował się prawidłowo, czy też nie. Współczesne badania naukowe pokazują, że agresywność dzieci to w dużej mierze efekt negatywnych postaw wychowawczych rodziców. Wyodrębniono dwie grupy takich niekorzystnych postaw: postawy zbliżone do dystansu uczuciowego, odrzucające, oraz postawy, które ograniczają swobodę dziecka poprzez nadmierną kontrolę i przesadną ingerencję w jego sprawę¹⁰. Z przeprowadzonych badań wynika, że postawa unikająca i odtrącająca dziecko przyczynia się do kształtowania u niego takich cech, jak: zawziętość, agresywność, kłótniowość, nieopanowanie, skłonność do negatywizmu. Z kolei postawa nadmiernie chroniąca dziecko może powodować u niego opóźnienie dojrzałości emocjonalnej i społecznej, zależność od rodziców, bierność i ustępliwość lub zachowania konfliktowe, egoistyczne, awanturnicze oraz tyranizowanie otoczenia. Z powodu nadmiernie chroniącej postawy rodziców dziecko może mieć również problemy z nawiązywaniem prawidłowych kontaktów w grupie rówieśniczej¹¹. Współczesna wiedza o wychowaniu kładzie ogromny nacisk na budowanie prawidłowych relacji międzyludzkich oraz na to, aby rodzice, dbając o prawidłowy rozwój swojego dziecka, w odpowiedni sposób zaspokajali jego potrzeby.

Przedstawiane powyżej teorie pokazują, że powstawanie zachowań agresywnych zależne jest zarówno od czynników biologiczno-genetycznych, jak i społecznych, a nasilenie tendencji agresywnych u człowieka ma uwarunkowanie osobowościowe.

Uczestnicy aktu agresji

Obecnie agresja szkolna jest przedmiotem licznych badań naukowych i stanowi bardzo ważny

dział współczesnej psychologii agresji. Zjawisko agresji i przemocy rozpatruje się już nie tylko z punktu widzenia zaburzeń w zachowaniu jednostki, ale również z perspektywy społecznego charakteru zjawiska.

Głównymi „aktorami” aktu agresji są sprawca i ofiara. Na podstawie bilansu przeprowadzonych badań (np. Olweus 1995, 1997; Rostampour i Melzer 1999; Bernstein i Watsoon 1997)¹² możemy odpowiedzieć na pytanie, które charakterystyczne cechy są odpowiedzialne za to, że jedni uczniowie odnajdują się w roli sprawcy, a drudzy w roli ofiary. Do typowych cech ofiary zalicza się: niska pozycja w grupie rówieśniczej, poczucie wyobcowania, kompleksy, ogólna bojaźliwość, obawa przed stawianymi wymaganiami, młodszy wiek, negatywna ocena klimatu klasy i szkoły, niska samoocena i niskie poczucie własnej wartości. Ofiarami przemocy szkolnej często są także uczniowie nadpobudliwi, którzy swoim zachowaniem wywołują złość i irytację kolegów i koleżanek z klasy.

Sprawcy agresji są z reguły fizycznie silniejsi od swoich ofiar, przejawiają zwiększoną impulsywność a mniejszą bojaźliwość, mają wyższe poczucie własnej wartości niż inni uczniowie, deklarują poparcie dla zachowań agresywnych i częściej afirmują przemoc. Ponadto często są otoczeni przez grupę rówieśników, która wspiera ich działania¹³.

Akt agresji szkolnej dokonuje się głównie pomiędzy dwoma jego uczestnikami: sprawcą i ofiarą. Jednakże większość takich sytuacji (około 85%) ma miejsce w obecności innych członków grupy, którzy pełnią szereg specyficznych ról mających wpływ na skuteczność ataku. Według Lucyny Kirwil jedną z ważniejszych ról pełnią „asystenci”. Ich zadanie polega na udzieleniu pomocy głównemu sprawcy. Pomagają mu oni w dręczeniu ofiary (np. przytrzymują ją), natomiast sami nie są prowodyrami znęcania. Autorka zwraca również uwagę na fakt, że udział asystentów powoduje wzrost stopnia przemocy. Kolejną grupę stanowią „wspierający”, którzy w sposób werbalny wspierają i nagradzają atakujących (śmiejąc się, wykrzykując słowa aprobaty). Trzecia grupa to „stojący z boku obserwatorzy”. Jest to grupa, która ani nie broni ofiary, ani nie doprowadza do eskalacji agresji. Ich bierne zachowanie nie prowadzi również do zakończenia konfliktu. Na ostatnią, czwartą grupę składają się

¹⁰ Siudem A. *Agresja dziewcząt w okresie dorastania*, ibidem, s. 71.

¹¹ Gruszka M. *Spoleczne i psychologiczne uwarunkowania agresywności w okresie adolescencji*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004, s. 41.

¹² Za: Ostrowska K. Surzykiewicz J. *Zachowania agresywne w szkole*, Wydawnictwo CMPPP, Warszawa 2005, s. 34.

¹³ Surzykiewicz J. *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*, Wydawnictwo CMPPP, Warszawa 2000, s. 61-63.

Zjawisko agresji w szkole

„obrońcy”, których rolą jest werbalne bądź fizyczne niesienie pomocy ofierze. Pomoc ta może mieć charakter osobisty bądź pośredni – poprzez poproszenie innej osoby (np. nauczyciela) o interwencję¹⁴.

Nie ulega wątpliwości, że agresja grupowa niesie ze sobą bardzo poważne konsekwencje, a jej skrajne przykłady coraz częściej możemy zaobserwować w wielu polskich szkołach.

Pojęcie bezpieczeństwa w szkole

Szkola jest zobowiązana do zapewnienia każdemu uczniowi odpowiednich warunków do nauki i wychowania. Obowiązki te wynikają z zapisu o prawach ucznia.

Każdy uczeń ma prawo do tego, aby przebywając w szkole, czuć się bezpiecznie, dlatego też szkoła ma obowiązek reagowania na zachowania agresywne i przemoc w szkole – jest to jednym z elementów pracy wychowawczej szkoły. Szkoła ma również obowiązek rozpoznawać wszelkie przejawy przemocy i agresji na swoim terenie i prowadzić długofalowe działania profilaktyczne, zapobiegające tym zjawiskom. Zatem można powiedzieć, że problem zachowań agresywnych jest przede wszystkim problemem samej szkoły i to ona ma zapobiegać i ograniczać niekorzystne zjawiska. Jeśli szkoła nie może poradzić sobie z problemem przemocy, poszukuje pomocy z zewnątrz, głównie w przypadku zjawisk drastycznych lub długotrwałych, gdzie sprawcy odrzucają wszelkie normy społeczne. Wówczas najczęściej interweniuje policja, sąd.

Zapobieganie agresji w każdej szkole powinno być prowadzone długofalowo, nawet tam, gdzie z badań wynika, iż zjawisko przemocy jest niewielkie. Długookresowe programy przyczyniają się do skutecznych działań profilaktycznych.

W polskich szkołach jest wiele różnych miejsc, gdzie młodzież manifestuje zachowania agresywne, między innymi szkolne korytarze, boiska, szatnie, toalety oraz klasy. Zdarzają się przypadki, że do takich sytuacji dochodzi nawet podczas lekcji. Badanie sprawdzające poczucie bezpieczeństwa w szkole wykazało, że 61,7% badanych dzieci traktuje szkołę jako miejsce niebezpieczne. Nauczyciele, podobnie jak uczniowie, sygnalizują, że szkoła nie jest miejscem, w którym czują się pewnie; takie zdanie ma 31,5% badanych pedagogów¹⁵. Ten stan

rzeczy negatywnie wpływa zarówno na uczniów, jak i nauczycieli oraz jest czynnikiem zakłócającym atmosferę nauki i pracy. Istnieje bardzo silna korelacja pomiędzy atmosferą bezpieczeństwa, panującą w szkole, a osiągnięciami uczniów. Dlatego stworzenie młodzieży szkolnej odpowiednich warunków do współdziałania, wzajemnego szacunku, akceptacji oraz tolerancji jest niezbędne do osiągnięcia przez nią dobrych wyników w nauce.

Obecnie dyrekcje wielu polskich szkół w ramach działań prewencyjnych coraz większy nacisk kładą na środki bezpieczeństwa. Zaostrzana jest dyscyplina, wprowadzane są rygorystyczne zasady i surowe kary. Wiele szkół jest monitorowanych, pojawia się w nich ochrona, straż miejska i policja. Jednak takie działania nie są do końca skuteczne. Karanie, bezwzględne dyscyplinowanie oraz śledzenie ucznia na każdym kroku może budzić u niego agresję i postawy buntownicze. Uważam, iż należy przede wszystkim edukować młodzież poprzez przekazywanie jej właściwych wzorców oraz umiejętności dotyczących współżycia w grupie społecznej i prawidłowego funkcjonowania w relacji z drugim człowiekiem. To właśnie dzięki takim działaniom szkoła ma szansę stać się miejscem bardziej bezpiecznym zarówno dla uczniów, jak i nauczycieli.

Wszystkie niestosowne zachowania młodzieży, takie jak poniżanie innych, przemoc stosowana wobec rówieśników lub nauczycieli są dowodem na bezradność systemu oraz dorosłych. Szkoła nie powinna być miejscem, gdzie ujawnia się agresja. Szkoła powinna podejmować próby zwalczania agresji i jest to jedno z ważniejszych zadań, jakie stoi przed współczesną oświatą. Wiele szkół podjęło takie próby poprzez wprowadzanie różnych programów profilaktycznych.

Jak radzić sobie z agresją wśród młodzieży? Podstawą powinna być rozmowa z dzieckiem oraz zaspokajanie jego podstawowych potrzeb. Uczenie dziecka, jak dawać sobie radę z problemami, czyli tak zwane modelowanie poprzez dawanie przez rodziców oraz wychowawców dobrego przykładu i przestrzegania reguł. Dziecko musi być współautorem tych reguł, dzięki czemu będzie bardziej poczuwało się do ich przestrzegania. Powinny być one wywieszane w widocznym dla niego miejscu. Ustalenie kanonu postępowania pociąga za sobą wyznaczenie obowiązków, które muszą być przestrzegane, a ich niewykonanie – egzekwowane. Do-

¹⁴ Kirwil L. *Agresja szkolna jako rodzaj agresji proaktywnej*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004, s. 13.

¹⁵ Kosyrz Z. *Przejawy manipulacji, przemocy i nietolerancji w szkole*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004, s. 27.

rośli powinni pamiętać o dodatkowych zajęciach dla młodzieży, gdyż dzięki nim dziecko ma szansę nauczyć się efektywnie rozplanować swój czas. Ważne jest też, aby dziecko mniej czasu spędzało przed telewizorem i komputerem, a więcej na świeżym powietrzu. Jednak wszystkie te zalecenia nie przyniosą efektu i nie dadzą żadnych rezultatów, jeśli dziecko nie będzie czuło się kochane, szanowane oraz rozumiane. Podstawą w pracy z młodzieżą powinny być jasno ustalone reguły i zasady, określające oczekiwania dorosłych.

Wnioski

Przyczyny występowania zjawiska agresji w szkole tkwią w kryzysie wartości norm wychowania oraz ogólnym zagubieniu się jednostek. Jak wspomniałam, ogromną rolę odgrywają tu naśladownictwo oraz modelowanie, które jest niczym innym, jak bardziej lub mniej świadomym powielaniem zachowań obserwowanych u innych.

W młodości najczęściej powtarzamy zachowania osób najbliższych, czyli rodziców, rodzeństwa, rówieśników i – w mniejszym stopniu – nauczycieli. Trafne będzie stwierdzenie, iż wychowaniem człowieka w tym okresie zajmuje się środowisko. Dzięki tej tezie możemy powiedzieć, że głównym źródłem demoralizacji, w tym również zachowań agresywnych młodzieży, są wzorce wyniesione z domu rodzinnego. Jednak nie tylko. Przyczyną agresji mogą być też zaburzenia w funkcjonowaniu szkoły oraz środowiska rówieśniczego. Najważniejszą sprawą jest jednak dać dziecku szczęście, miłość oraz bezpieczeństwo, które potem przeradza się w poprawne kontakty interpersonalne z rówieśnikami, nauczycielami i samymi rodzicami.

Reasumując, podstawą niwelowania zachowań agresywnych jest utrzymanie zdrowych, pełnych miłości i wsparcia kontaktów w domu rodzinnym. Dalej – prowadzenie przez szkołę, ze względu na duży wpływ tej instytucji na życie młodzieży, odpowiednich programów profilaktycznych, pomagających znaleźć inne sposoby rozładowania stresu i negatywnych uczuć niż agresja. Ważna jest również współpraca szkoły z rodzicami i ich wzajemna pomoc. Młody człowiek powinien mieć zajęcia dodatkowe. Istotną rolę odgrywa tu również środowisko.

Wydaje mi się, że z agresją możemy spotkać się wszędzie, problemem jest jednak brak reakcji na nią ze strony otoczenia. Młodzi ludzie w okresie adolescencji przechodzą bardzo trudny dla nich czas, zabarwiony różnymi negatywnymi emocjami, których muszą się pozbyć. Dlatego problem agresji w szkole jest powszechny i ma różne podłoża, które tak trudno wykryć i zniwelować.

Bibliografia

1. Aronson E., Wilson T., Alert R. *Psychologia Społeczna. Serce i umysł*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 1997.
2. Danielewska J. *Agresja u dzieci – Szkoła porozumienia*, WSiP, Warszawa 2002.
3. Goleman D. *Inteligencja emocjonalna*. Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 2007.
4. Gruszka M. *Społeczne i psychologiczne uwarunkowania agresywności młodzieży w okresie adolescencji* [w:] Rejzner A. [red.] *Agresja w szkole – spojrzenie wieloaspektowe*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004.
5. Kirwil L. *Agresja szkolna jako rodzaj agresji proaktywnej* [w:] Rejzner A. [red.] *Agresja w szkole – spojrzenie wieloaspektowe*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004.
6. Kosyrz Z. *Przejawy manipulacji, przemocy i nietolerancji w szkole* [w:] Rejzner A. [red.] *Agresja w szkole – spojrzenie wieloaspektowe*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004.
7. Ostrowska K., Surzykiewicz J. *Zachowania agresywne w szkole. Badania porównawcze 1997 i 2003*, Wydawnictwo CMPPP, Warszawa 2005.
8. Siudem A. *Agresja dziewcząt w okresie dorastania* [w:] Rejzner A. [red.] *Agresja w szkole – spojrzenie wieloaspektowe*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2004.
9. Stępień P. *Genetyka agresji*, Wydawnictwo „Sic!”, Warszawa 2002.
10. Surzykiewicz J. *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*, Wydawnictwo CMPPP, Warszawa 2000.
11. Wolińska J.M. *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2000.
12. Zimbardo P. *Psychologia i życie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1999.

Autorka jest adiunktem w Wyższej Szkole Pedagogicznej Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie